այն իրողությունը, որ հայ կամավորները մտահոգված էին միայն իրենց հայրենիքի ազատագրման և ոչ թե ցարիզմի նվաճողական պլանների իրագործման հարցով։

3. ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅԵՐԻ ՋԱՆԳՎԱԾԱՅԻՆ ՋԱՐԴԵՐՆ ՈՒ ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Արևմտահայության ֆիզիկական բնաջնջման իր հրեշավոր ծրագրերը թուրքական բռնակալությունը մշակել էր դեռևս անցյալ դարի վերջերին։ Սակայն այդ քաղաքականությունն ավելի լայն չափերով իրագործվեց երիտթուրքերի կառավարման տարիներին։

Դեռ 1914 թ. աշնանը և 1915 թ. սկզբներին թուրքական իշխանություններն սկսեցին հատվածաբար ոչնչացնել բանակ զորակոչված հայերին, ապա նաև ճանապարհների վրա աշխատեցնելու պատրվակով զորահավաքի ենթարկված 15—20 և 45—60 տարեկան տղամարդկանց։

Օգտագործելով պատերազմական իրադրությունը, իթթիհատականները 1915 թ. սկզբներին կայացած իրենց կուսակցության կենտկոմի գաղտնի նիստում որոշեցին արևմտահայության բնաջնջման և տեղահանության կոնկրետ եղանակները։

Թալեաթի նախագահությամբ գումարված գաղտնի նիստում, որին մասնակցում էին Էնվերը, Նազիմը, Բեհաեդդին Շաքիրը և ուրիշներ, հանդես գալով որպես հիմնական զեկուցող, կոմիտեի քարտուղար Նազիմը կոչ էր անում շրավարարվել Ադանայի կոտորածի նման մասնակի չարդերով, ապետք է հայ ազգը արմատախիլ ըլլա, մեր հողին վրա անհատ մը անգամ չմնա, հայ անունը մոռցվի։ Հիմա պատերազմի մեջ ենք, ասկե հարմար առիթ չի գտնվիր, մեծ պետությանց միջամտությունը և թերթերու բողոքի ձայնը նկատելի իսկ չի կրնար ըլլալ, ըլլալու պարագային խնդիրը կատարված իրողություն մը կդառնա և կփակվի. այս անկամվան գործողությունը բնաջնջումի գործողություն մը պիտի ըլլա, հայերեն անհատ մը իսկ չմնալու պայմանավ բնաջնջումը անհրաժեշտ է»[40]։

Ղեկավարվելով վերոհիշյալ նիստի որոշմամբ, ապրիլի 15-ին տեղական իշխանություններին Թալեաթի, Էնվերի և Նազիմի ստորագրությամբ գաղտնի հրաման ուղարկվեց, որտեղ ասված էր, թե օգտվելով պատերազմի ընձեռած հնարավորությունից, անհրաժեշտ է վերջնականապես բնաջնջել հայերին՝ նրանց քշելով դեպի Արաբիայի անապատները։

Դահիճներն առաջին հերթին հաշվեհարդար տեսան հայ ականավոր գործիչների ու մտավորականների, այդ թվում մեջլիսի հայ պատգամավորների հետ։ Միայն Կ. Պոլսում ապրիլի 24-ի լույս 25-ի գիշերը ոստիկանությունը ձերբակալեց 235 անվանի հայ մտավորականների։ Շուտով ձերբակալվածնե-

---

40 Մեյվան-զատ Ռիֆաթ. Օսմանյան հեղափոխության մութ ծալքերը, Պեյրութ, 1968, էջ 97, 98։ Տե՛ս նաև „Deutschland und Armenien 1914—1918. Sammlung diplomatischer aktenstücke". Herausgegeben und eingeleitet von Dr. Iohannes Lepsius. Potsdam, 1919, S. 94, 113, 142.

րի թիվը հասավ շուրջ 800-ի, որոնք քշվեցին դեպի Անատոլիայի խորքերը և գազանաբար սպանվեցին աքսորի ճանապարհին։

Կ. Պոլսի նահատակված հայ մտավորականների թվում էին ականավոր գրող, հրապարակախոս, իրավաբան ու հասարակական գործիչ Գրիգոր Զոհրապը, մեծատաղանդ բանաստեղծներ Դանիել Վարուժանը, Սիամանթոն, գրողներ Ռուբեն Զարգարյանը, Ռուբեն Սևակը, Հովհաննես Թլկատինցին, Հրանդը (Մելքոն Կյուրճյան), Երուխանը (Սրվանդ Սրմաքեշխանլյանը), Մինրան Իսպիրյանը, Սմբատ Բյուրատը, Տիգրան Զյոկյուրյանը, Արտաշես Հարությունյանը և շատ ուրիշներ։ Հանճարեղ Կոմիտասը պատահաբար փրկվելով մահից և ականատես լինելով հայ ժողովրդի մեծագույն այդ ողբերգությանը,

Մուշի Ալի-Զոնա գյուղի մի գոմում այրված մարդկանց ոսկորները։

կորցրեց բանականությունը։ Թուրքական յաթաղանի զոհ դարձան «Երկիր» թերթի խմբագիր Տիգրան Օտյանը (Ասո), «Սարահս» թերթի խմբագիր Տիրան Քելեկյանը, տաղանդավոր դերասան Ենովք Շահենը, բազմաթիվ գիտնականներ, իրավաբաններ, դասախոսներ, ուսուցիչներ, մշակութային գործիչներ։ Նույն ճակատագրին արժանացան հայ մտավորականները նաև երկրի այլ քաղաքներում։

Երիտթուրքերի կառավարությունը 1915 թ. հունիսի 15-ին Կ. Պոլսի սուլթան Բայազիտի հրապարակում կախաղան բարձրացրեց հնչակյան կուսակցության 20 ղեկավարների (Փարամազ, դոկտ. Պենե, Վանիկ, Ա. Աչքպաշյան և այլն)։

Երիտթուրքերի կառավարությունը Թալեաթի ստորագրությամբ մի գաղտնի կարգադրություն հղեց վիլայեթների իշխանություններին, ուր ասվում էր, որ անհրաժեշտ է ոչնչացնել Արևմտյան Հայաստանի ու Կիլիկիայի ողջ հայ ազգաբնակչությանը։ «Կառավարությունը,— նշվում էր կարգադրու-

թյան մեջ,— իր վրա է վերցնում ամբողջ պատասխանատվությունը և հրամայում է չխնայել անգամ օրորոցի երեխաներին»[41]։

Տեղական իշխանությունները մեծագույն ճշտությամբ էին կատարում Թալեաթի բոլոր կարգադրությունները։ Այսպես, 1915 թ. ապրիլ-մայիսին տեղահան արվեցին Կիլիկիայի հայերը, հունիս-հուլիսին՝ Կարինի, Տրապիզոնի, Վանի, Բիթլիսի, Խարբերդի և Սվազի, օգոստոս-սեպտեմբերին՝ Անկարայի, Ադաբազարի, Բրուսայի, Ջեբել-Մուսայի, Ուրֆայի և Այնթափի հայերը։ Ադրիանապոլսից հայերն աքսորվեցին հոկտեմբերին, Կեսարիայից՝ նոյեմբերին։ Երկրի «մաքրագործումը» հայ ազգաբնակչությունից տևեց 1915 թ. ապրիլից մինչև նոյեմբերը[42]։

Հայերի աքսորը դեպի Դեյր-էզ-Զոր (աղավաղված՝ Տեր Զոր) քաղաքի շրջակա տոթակեզ անապատը և զանգվածային ջարդը միևնույն եղանակով և միաժամանակ իրականացվեց Թուրքիայի ավելի քան 50 վայրերում։

1915 թ. ապրիլ-մայիս ամիսներին սկսվեց հայերի աքսորը Կիլիկիայից դեպի Միջագետքի շրջանները՝ Բաղդադի երկաթուղուց հարավ։ «Մայիսից մինչև հոկտեմբեր,— գրում է Հերբերտ Ադամս Գիբոնսը,— օսմանյան կառավարությունը սիստեմատիկորեն կենսագործում էր մի պլան, որն ավելի դժոխային էր, քան ամենասարսափելի ջարդը։ Ամբողջ Փոքր Ասիայով մեկ հրամաններ էին ուղարկվում հայ ազգաբնակչությանը Միջագետք աքսորելու մասին։ Հրամանները միանգամայն որոշակի էին ու մանրամասն։ Բացառություն չէր արվում ոչ հիվանդներին, ոչ ծերերին, ոչ էլ հղի կանանց»։ «Ճանապարհ ընկնելու համար,— շարունակում է Գիբոնսը,— տրվում էր երկու օրից մինչև վեց ժամ ժամանակ։ Արգելվում էր իրենց հետ վերցնել որևէ իր, տնային կենդանիներ և նույնիսկ անձնական հագուստ»[43]։ Անգամ ճանապարհին հայերը չէին կարող որևէ բան ձեռք բերել, քանի որ արգելված էր մահմեդական բնակչությանը նրանց հետ առևտուր անել։ Հայերին աքսորելուց հետո նրանց տներն ու ամբողջ ունեցվածքը բռնագրավվում էին[44]։

Աքսորից առաջ տղամարդկանց բաժանում էին ընտանիքներից ու ոչնչացնում։ Գեղեցիկ կանանց ու աղջիկներին բռնի կերպով առանձնացնում էին՝ մեծահարուստ թուրքերի հարեմներն ուղարկելու համար։ Ապա սովահար հոծ զանգվածներին քշում էին Անատոլիայի լեռնանցքներով, կիզիչ արևի ճառագայթների տակ՝ դեպի Միջագետքի անապատները։ Հազարավոր հայեր ճանապարհին մահանում էին սովից, ծարավից, ուժասպառությունից։ Նրանք, ովքեր այլևս անկարող էին առաջ շարժվել, անմիջապես սվինահարվում կամ գնդակահարվում էին։ Քեմախ-Բողազի մոտ՝ Եփրատի ափին և Երզնկայի ու Խարբերդի միջև ընկած տարածության վրա զանգվածային գնդակահարություններ տեղի ունեցան։ Աքսորավայր հասավ տարագրված հայերի չնչին տոկոսը միայն։

---

[41] The memoirs of Naim Bey. Turkish Official Dokuments relating to the Deportations and Massacres of Armenians, London, 1920, p. 16, *Հայկական ջարդերի մասին տե՛ս նաև* «Геноцид армян в Османской империи».

[42] *A. Mandelstam*, Le sort de l'Empir Ottoman. Paris, 1917, p. 283—284.

[43] *Гиббонс Герберт-Адамс*, Последние избиения в Армении. Факты ответственности, пер. с англ., Пг., 1916, стр. 13—14.

[44] *Այդ մասին մանրամասն տե՛ս* Լեռ Վարդան, *Հայկական տասնհինգը և հայերու լքյալ գույքերը (քննական ակնարկ ըստ թրքական վավերագրերու)*, Պեյրութ, 1970։

Սեբաստիայից և Խարբերդից աքսորված 18.000 հայերից աքսորավայրն են հասել 150 կին և երեխա[45]։ Հալեպից Բեռ-յուլ Այն և Մեսենի ճանապարհով աքսորված 200.000 հայերից կենդանի մնացին միայն 5.000 հոգի[46]։ Կարինի վիլայեթի 215 հազար հայ ազգաբնակչությունից կենդանի մնաց ընդամենը 2.000, իսկ Կարին քաղաքի 18.000 հայերից՝ 120 մարդ։

Եթե Սեբաստիայի ու Կարինի վիլայեթների և Կիլիկիայի հայերը մեծ մասամբ աքսորվեցին ու ոչնչացվեցին դեպի Մոսուլ ընկած ճանապարհին, ապա զինվորական իշխանություններին ենթակա Բիթլիսի ու Դիարբեքիրի վիլայեթների հայերը, կառավարության հատուկ հրամանով, սրի քաշվեցին տեղում։

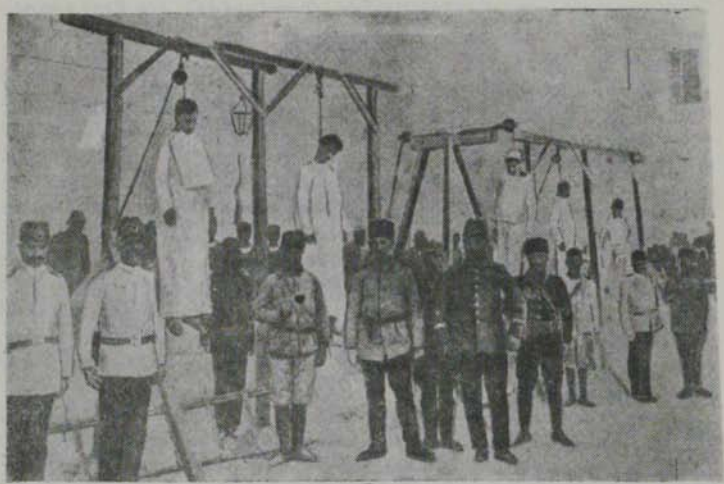

Կախաղան բարձրացված հայեր

Թուրքական զորամասերը 1915 թ. հունիսին անսպասելիորեն շրջապատեցին Բիթլիսը և նրա հայաբնակ մասը վերածեցին սպանդանոցի, կենդանի մնացած կանանց ու երեխաներին դուրս բերեցին քաղաքից և քշեցին դեպի Սղերդ։ Ճանապարհին նրանց բոլորին կոտորեցին։ Բիթլիսը գրաված ռուսական զորքերի և հայ կամավորների առջև սարսափելի մի տեսարան բացվեց. վիլայեթի շուրջ 180 հազար հայ բնակիչներից կենդանի էին մնացել միայն մահմեդականություն ընդունած 300—400 կանայք ու երեխաներ։ Նույն ճակատագրին արժանացան նաև Մուշը, Սղերդը, Դիարբեքիրը։ Երբ ռուսական զորքերը հայ կամավորների հետ միասին 1915—1916 թթ. ազատագրում էին

---

45 Տե՛ս Հեների Մարկենթաուի, Դեպան Մորկենթաուի պատմածները, Քսանվեց ամիս Թուրքիոմ մեջ գտնված Հեների Մորկենթաուի պատմածները տիեզերական պատերազմին առաջ և պատերազմի միջոցին։ Թարգմ. Շամտաճյան, Կ. Պոլիս, 1919, էջ 266։

46 Տե՛ս Ա. Անտոնյան, Մեծ ոճիրը։ Հայկական վերջին կոտորածները և Թալաաթ պաշա։ Պաշտոնական հեռագիրներ, բնագիրներու ստորագրությամբ և բազմաթիվ պատկերներով, Բոստոն, 1921, էջ 105։

հայկական վիլայեթները, ամենուրեք հանդիպում էին այրված ու խոշտանգված դիակների, ամայի դաշտերի ու ավերակների[47]։ Մինչև 1915 թ. օգոստոսի 14-ը սպանվել էին ավելի քան 500 հազար հայեր։ Եփրատի ջրերն այնպիսի քանակությամբ դիակներ էին տանում, որ դրանք տեղ-տեղ կուտակվելով, պատնեշ էին ստեղծում՝ խանգարելով գետի ազատ ընթացքը։

Թուրքական իշխանություններն արյունոտ դատաստան տեսան ոչ միայն հայկական վիլայեթներում, այլև Փոքր Ասիայի արևմտյան շրջաններում ու Թրակիայում բնակվող հայերի նկատմամբ։ Այսպես, Անկարայում ապրող 800 հայեր աքսորվեցին Կեսարիա։ Ճանապարհին, Ֆորում, նրանց վրա հարձակվեցին դարան մտած ժանդարմները և բոլորին կոտորեցին։ Հազարավոր հայ կանայք երեխաների հետ միասին Թրակիայից ու Արևմտյան Անատոլիայից աքսորվեցին Կոնիա, ուր նրանք մնալով անապատան, բաց երկնքի տակ, ամեն օր հարյուրներով մահանում էին սովից ու համաճարակից[48]։

Հայերին գլխովին շաքսորեցին միայն երկու քաղաքներից՝ Կ. Պոլսից ու Զմյուռնիայից։ Դա բացատրվում էր մի կողմից նրանով, որ այդ քաղաքներում էին գտնվում շեզոք տերությունների դիվանագիտական ներկայացուցիչները և թղթակիցներ, որոնք կտրատեին աշխարհով մեկ թուրք ջարդարարների ոճրագործությունները, իսկ մյուս կողմից թուրքական կառավարությունը վախենում էր այդ քաղաքների տնտեսական կյանքի խափանումից, որտեղ հայերը վճռական դեր էին խաղում։ Արևմտյան Հայաստանի, Կիլիկիայի և այլ տեղերի հայերին ոչնչացնելու ծրագիրը մինչև վերջ իրականացնելու համար երիտթուրքերը ձգտում էին համաշխարհային հասարակական կարծիքից թաքցնել իրենց չարագործությունները, որպեսզի կանխեն օտարերկրյա պետությունների միջամտությունը։ Հայերի բնաջնջման քաղաքականությունը թուրքական ռազմական իշխանությունները շարունակեցին նաև 1918 թ. ապրիլ-հոկտեմբեր ամիսներին՝ Արևելյան Հայաստանի և Անդրկովկասի գրավված մյուս շրջաններում։

Այսպիսով, 1915—1918 թթ. ընթացքում երիտթուրքական կառավարության կողմից ձեռնարկված հայաջինջ գործողությունների հետևանքով մոտ երկու միլիոն հայեր աքսորվեցին, որոնցից մեկ ու կես միլիոնից ավելին սպանվեց կամ զոհ գնաց սովին ու համաճարակին Միջագետքի անապատներում։ Բռնի թուրքացման ենթարկվեցին շուրջ երկու հարյուր հազար հայեր, գերազանցապես կանայք ու երեխաներ։

Երիտթուրքերի կողմից կազմակերպված հայերի ցեղասպանության մասին գերմանացի նշանավոր հասարակական գործիչ Լեպսիուսը իր հայտնի «Գերմանիան և Հայաստանը» ժողովածուում գրում էր. «Ոչ մի կասկած չկա, որ խոսքը ոչ թե կայսրության անվտանգության նպատակին ուղղված ռազմական միջոցառումների, այլ հայ ժողովրդի ծրագրված ոչնչացման մասին էր»[49]։

Երիտթուրքերը գազանային եղանակով «լուծեցին» Հայկական հարցը։ Մեծ եղեռնից հետո արյունարբու Թալեաթ փաշան պաշտոնապես հայտարարեց՝ «Չկա այլևս Հայկական հարց, քանի որ չկան նաև հայեր»։ Բնաջնջելով և

---

[47] Մանրամասն տե՛ս Arnold Toynbee, Armenian atrocitices. The murder of a nation. London-New-York, 1915.

[48] Տե՛ս „The memoirs of Naim Bey", p. 49.

[49] J. Lepsius, Deutchland und Armenien 1914—1918, Potsdam, 1919, S. XXIV—XXV.

տեղահան անելով արևմտահայությանը, երիտթուրքական կառավարող շրջանները, իրենց կարծիքով, «վերացրին այդ խոշընդոտը», որը խանգարում էր իրենց պանթուրքական, զավթողական ծրագրերի իրականացմանը։

Առաջին համաշխարհային պատերազմում երկրագնդի տարբեր մասերում իրագործված ոճիրներից և ոչ մեկը չի կարող համեմատվել այս ողբերգության հետ։ Ինչպես զոհերի քանակությամբ, այնպես էլ նրանց հանդեպ գործադրված միջոցներով, հայերի այս սպանդ-գենոցիդը պատմության մեջ հիշատակված բոլոր ջարդերից ամենասոսկալին էր։ Երիտթուրքերին հաջողվեց Հայկական հարցն իրենց ցանկացած ձևով վճռել եվրոպական մեծ տերությունների ցուցաբերած հանցագործ վարքագծի ու թողտվության պատճառով։

Կոտորածներից փրկված հայ երեխա (1915)

Արևմտահայերի գազանային ոչնչացման լուրը արագությամբ տարածվեց ամբողջ աշխարհով մեկ՝ ամենուրեք առաջ բերելով բուռն զայրույթ և բողոք։ Գերմանական կառավարությունը Թուրքիայի հեղինակությունը պաշտպանելու համար ամեն կերպ աշխատում էր թաքցնել իր ժողովրդից երիտթուրքերի կողմից կազմակերպված հայ ազգաբնակչության ոչնչացման ու տեղահանման իրողությունը[50]։ Բայց, չնայած ձեռնարկած միջոցառումներին, հայ ազգաբնակչության ոչնչացման լուրը հասավ նաև Գերմանիա։ Գերմանական մի խումբ առաջադեմ գործիչներ դիմեցին կայզերական կառավարությանը առաջարկելով ներգործել երիտթուրքական ղեկավարների վրա՝ հայկական կոտորածները դադարեցնելու համար։ Վիլհելմի կառավարության վարքագիծը դատապարտեցին հատկապես գերմանական սոցիալ-դեմոկրատների ձախ թևի ներկայացուցիչները։ 1916 թ. հունվարի 11-ին հարցապնդումով հանդես գալով ռեյխստագում թուրքական գազանությունների մասին, Կարլ Լիբկնեխտը շեշտեց, որ դրանց պատասխանատվությունն ընկնում է նաև կայզերական կառավարության վրա՝ որպես Թուրքիայի դաշնակցի[51]։

Գերմանիայի պաշտոնական շրջաններն այլևս անկարող էին թաքցնել կամ հերքել հայերի դեմ թուրքական իշխանությունների գործադրած բռնությունը։

---

50 Տե՛ս Ст. Е. Степанян, Армения в политике империалистической Германии, Ереван, 1975.

51 Տե՛ս „Verhandlungen des Reidstage", XII Zegislaturperiode, Bd. 306, Berlin, 1916, S. 512—513; „Spartakusbriefe", Berlin, 1958, S. 97.

ները։ Ուստի նրանք փոխեցին իրենց գործելակերպը և փորձեցին նվազեցնել այդ ոճրագործությունների չափերը։ Գերմանական մամուլը, հակառակ իրականությանը, պնդում էր, որ Օսմանյան կայսրության արևելյան վիլայեթներում «սպանվել են միայն խռովարարները»[52]։ Անգլիայի, Ֆրանսիայի ու Ռուսաստանի կառավարությունները, համաշխարհային հասարակական կարծիքի ընշման տակ, 1915 թ. մայիսի 11-ին հրապարակայնորեն հայտարարեցին Բ. դռանը, որ այդ հանցագործությունների պատասխանատվությունն ընկնում է թուրքական կաբինետի բոլոր անդամների, ինչպես նաև տեղական իշխանությունների ներկայացուցիչների վրա[53]։ Ամբողջ աշխարհի առաջադեմ հասարակայնությունն առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին անարգանքի սյունին էր գամում երիտթուրքական մարդասպաններին և իրենց կառավարություններից պահանջում վճռական քայլի դիմել արևմտահայերին պաշտպանելու համար։

Ռուսաստանի, ինչպես նաև եվրոպական ու ամերիկյան երկրների պարբերական մամուլում բազմաթիվ հոդվածներ ու հաղորդումներ զետեղվեցին արևմտահայերի վիճակի մասին, որոնցում մերկացվում էին թուրքական իշխանությունների չարագործությունները։ Տեղի էին ունենում նաև բողոքի բազմամարդ ցույցեր, ուր հասարակական ու պետական գործիչները զայրույթով դատապարտում էին Թուրքիայի կառավարողներին ու նրանց գերմանական գործակիցներին։

Ռուս առաջադեմ հասարակայնությունն իր սրտին մոտ ընդունեց հայ ժողովրդի մեծագույն ողբերգությունը։ Մ. Գորկին, Վ. Բրյուսովը, Յու. Վեսելովսկին, Ն. Մառը, Մ. Կովալևսկին, Ա. Կրիմսկին, Ֆ. Սոլոգուբը, Ի. Բունինը և շատ ուրիշներ իրենց բողոքի ձայնը բարձրացրին Թուրքիայում հայերի նկատմամբ գործադրվող անլուր գազանությունների դեմ։

Բոլշևիկյան կուսակցության ականավոր գործիչները ժամանակին անարգանքի սյունին գամեցին թուրք ջարդարարներին։ Ս. Մ. Կիրովը ուշի-ուշով հետևելով իթթիհատականների հայաջինջ քաղաքականությանը, գրել է. «Թուրքերը ձգտում են իրագործել իրենց վաղեմի երազանքը՝ ամբողջովին բնաջնջել Թուրքիայի հայ բնակչությանը»[54]։ Կիրովը Հյուսիսային Կովկասում ականատես լինելով արևմտահայ գաղթականների թշվառ վիճակին, նշում էր, որ դժվար է պատկերացնել թուրք ջարդարարների ոճրագործությունները, որ «...այդ մասին չեն կարող պատմել հայ կանանց ու երեխաների արցունքները, իսկ աներևակայելի սարսափներ ու տառապանքներ ապրած հայ խաղաղ բնակչության արյունը, որ թափել են բարբարոսները, միայն կարող է տալ որոշ հեռավոր պատկերացում հայկական Գողգոթայի մասին»[55]։

Սուրեն Սպանդարյանը, սիբիրյան աքսորավայրում, իմանալով թուրք բարբարոսների վայրագության մասին, գրում էր. «Սիրտս կսկծում է, արյունոտվում, երբ կարդում եմ այն հազարավոր փախստականների մասին, այն

---

52 Տե՛ս Гиббонс Герберт-Адамс, стр. 13.

53 Տե՛ս «Международные отношения в эпоху империализма», Документы из архивов царского и Времен. правительства», сер. III, т. 8, ч. II, стр. 400; նաև Е. В. Тарле, Европа в эпоху империализма 1871—1919 гг., М.—Л., 1928, стр 393.

54 «Терек», թերթ, 14/2—1916։

55 Նույն տեղում։

խեղճ ու տառապյալ, անլուր տանջվող ժողովրդի, բռնաբարված կանանց ու մորթված երեխաների մասին»[56]։

Հայ ժողովրդի պաշտպանությամբ ակտիվորեն հանդես եկավ նաև Ֆրանսիայի ու Անգլիայի հասարակայնությունը։ 1916 թ. ապրիլի 9-ին Սորբոնի համալսարանի մեծ դահլիճում հրավիրված բազմամարդ նիստում, որը ղեկավարում էր Ֆրանսիայի Ներկայացուցիչների պալատի նախագահ Պոլ Դեշանելը, հանդես գալով հայ ժողովրդի պաշտպանությամբ, լուսավորության մինիստր Պենլևեն և գրող Անատոլ Ֆրանսն անարգանքի սյունին գամեցին երիտթուրքական դահիճներին ու կայզերական Գերմանիային։

1916 թ. մայիսին Փարիզում կազմակերպվեց «Ֆրանսիա-Հայաստան» կոմիտեն, որի կազմի մեջ մտան ականավոր գիտնականներ ու քաղաքական գործիչներ՝ էտյեն Լամին, Ռաֆայել Ժորժ Լևին, Շլյումբերժը և ականավոր լեզվաբան Մեյեն։ Կոմիտեի գլխավոր քարտուղար ընտրվեց Ռենեգե Շավանը— —„Revue France-Etrangère", ամսագրի դիրեկտորը[57]։

Անգլիական պառլամենտի նիստերում հաճախ ելույթներ էր ունենում պետական գործիչ ու գիտնական, լորդ Ջեմս Բրայսը, հրապարակելով Արևմտյան Հայաստանում թուրքական գազանությունները մերկացնող բազմաթիվ փաստաթղթեր։ Հենց այդ ժամանակ էլ Անգլիայում լույս տեսավ «Կապույտ գրքի» մեծ հատորը, որն ամփոփում էր Բրայսի կողմից հավաքած ու պառլամենտին ներկայացրած փաստաթղթերը։

Անտանտայի երկրների կառավարությունները հասարակայնության արտահայտած զայրույթն ու նրա բազմաթիվ բողոքներն օգտագործեցին որպես պրոպագանդայի միջոց՝ ընդդեմ Թուրքիայի ու Գերմանիայի։ «Հայ արյան գետերը, մինչև աստղերը բարձրացած հայ տառապանքի հեծեծանքները,— ընդգծել է պատմաբան Լեոն,— շահագործվում էին՝ Գերմանիայի դեմ կռվելու համար։ Քանի դեռ կանգուն էր ուժեղ ու հաղթական Գերմանիան, հայկական սարսափները նրա հակառակորդներին հարկավոր էին՝ նրան վարկաբեկելու, նրան բարոյապես ստորացնելու, նրան բարբարոսության կողմնակից և հովանավոր ցույց տալու, իսկ իրենց՝ նահատակ ազգերի պաշտպան և ազատարար հայտարարելու համար։ Բայց հենց որ Գերմանիան ջարդվեց և այլևս ոչ որի երկյուղ ներշնչել չէր կարող՝ իսկույն մոռացվեց հայն էլ, իր տառապանքն ու արյունն էլ»[58]։

Արևմտահայության ողբերգական ճակատագիրը հետևանք էր ոչ միայն Թուրքիայի հասարակական-քաղաքական հետամնացության և նրա կառավարողների պանթուրքական նկրտումների, այլև մեծ տերությունների իմպերիալիստական ներհակություններ։

Մեծ պետություններն այդ քաղաքականությունը իրագործեցին նաև Կիլիկիայի հայության նկատմամբ։

Օսմանյան կայսրության բաժանման վերաբերյալ 1916 թ. անգլո-ֆրանսուսական գաղտնի համաձայնագրով պատերազմի հաղթական ավարտի դեպքում Կիլիկիան մտնելու էր Ֆրանսիայի ազդեցության գոտու մեջ և նրա-

---

56 «Կոմունիստ», Բաքու, 1926, № 220։ Զ. Կիրակոսյան, Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը (1914—1916), Երևան, 1965, էջ 418։

57 «Армяне и война», 1916, № 6, էջ 89։

58 Լեո, Անցյալից, Թիֆլիս, 1926, էջ 347։

նում ոչ մի խոսք չէր ասված Կիլիկիայում հայերի ինքնավարության մասին։ Ֆրանսիական պաշտոնական թերթերն սկսեցին հրատարակել հոդվածներ, որոնցում ձգտում էին ցույց տալ, որ Ֆրանսիան Կիլիկիայում «պատմական իրավունքներ» ունի։ «Իրողությունն այն է,— գրում էր հայ ազգային պատվիրակության Կիլիկիայի լիազոր ներկայացուցիչ Մ. Տամատյանը Կ. Պոլսի Զավեն պատրիարքին,— որ ֆրանսիացիք որևէ տրամադրություն չունեն հրաժարվելու այդ հարուստ, արգավանդ ու գեղեցիկ երկրից»[59]։

Ֆրանսիական իմպերիալիստներն իրենց գաղութատիրական քաղաքականությունը Կիլիկիայի նկատմամբ քողարկում էին տեղի հայերին ինքնավարություն շնորհելու խոստումով, որպեսզի տարագրված հայերին ներգրավեին Մերձավոր Արևելքում գործող իրենց բանակը, որը Կիլիկիայում ֆրանսիական վարչական վերահսկողության ղեկավար գեղապետ է. Բրեմոնի խոստովանությամբ «շատ թույլ էր և նրան Ֆրանսիայից որևէ համալրում չէր սպասում»[60]։ Դրանով է բացատրվում, որ 1916 թ. Լոնդոնում Հայկական հարցի կապակցությամբ տեղի ունեցած բանակցություններին հայ ազգային պատվիրակության նախագահ Պողոս Նուբար փաշայի առաջարկը՝ կոտորածներից ազատված հայ տարագիրներից Արևելյան լեգեոն ստեղծելու մասին, հավանություն գտավ Ֆրանսիայի և Անգլիայի ներկայացուցիչների՝ Ժորժ Պիկոյի և Մայքլ Սայքսի կողմից։

Բանակցություններում որոշվեց, որ երկու պետությունները երաշխավորելու են հայերի ինքնորոշման իրավունքը Կիլիկիայում՝ ֆրանսիական հովանավորության ներքո։ Ըստ այդ որոշման ստեղծվելու էր կամավորական Արևելյան լեգեոն, որը կռվելու էր Թուրքիայի դեմ։ Այն դառնալու էր ապագա հայկական բանակի կորիզը Կիլիկիայում[61]։

1916 թ. նոյեմբերի 28-ին Ֆրանսիայի կառավարությունը որոշեց հայ տարագիրներից կազմավորել այդ լեգեոնը։ Որոշման առաջին հոդվածում ասված էր. Կիպրոսում պիտի ստեղծել Արևելյան լեգեոն, կազմված արևմտահայերից «որոնք հանձն պիտի առնեն իբրև օժանդակ ուժ, ծառայել ֆրանսիական դրոշի տակ, պատերազմի ընթացքին օգտագործելու համար Ասիական Թուրքիո մեջ»[62]։

Պողոս Նուբարը ֆրանսիական կառավարության այդ որոշման առթիվ հեռագրեց բոլոր հայ գաղթավայրերի ու Կովկասի հայությանը որի մեջ ասված էր. «Դաշնակիցներու հաղթանակեն վերջ, մեր ազգային բաղձանքները պիտի գոհացուին, կը հանձնարարեմ ձեզի ձեռք առնել տալ բոլոր միջոցները բաջալերելու և դյուրացնելու համար կարելի ամենամեծ թվով կամավորներու զինվորագրությունը»[63]։

Արևելյան լեգեոնի կորիզը կազմեցին զենք կրելու ընդունակ 600 մուսալեռցիներ, որոնք ժամանակավոր ապաստան էին գտել Պորտ-Սաիդում։ Մեծ թվով հայ կամավորներ եկան Սիրիայից, Եգիպտոսից, Ֆրանսիայից, Ամերի-

---

59 ՀՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 190, բ 507, գ. 129, թ. 245—261։

60 Տե՛ս Ռ. Դ. Սահակյան. Թուրք-ֆրանսիական հարաբերությունները և Կիլիկիան 1919—1921 թթ., Երևան, 1970, էջ 113։

61 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 115։

62 Ա. Դարամանուկյան. Հայկական լեգեոնը պատմական, իրավական ու քաղաքական հարցերու լույսի տակ և վավերագրեր, Պեյրութ, 1974, էջ 42։

63 Նույն տեղում, էջ 53։

կայից և այլ գաղթավայրերից։ «Միջագետքի և Սիրիայի ճակատներեն անգլիացիներու կողմանե թրքական բանակեն առնուած հայ ազգմագերիները ևս կամավոր արձանագրեցանք»[64]։ Արևելյան լեգեոնի ընդհանուր թիվը 1918 թ. մայիսին կազմում էր 5.662 զինվոր, որից միայն 400-ն էին սիրիացիներ, մնացածը հայեր էին։

Անգլո-ֆրանսիական ներքին հակասությունների պատճառով Արևելյան լեգեոնը (1918 թ. դեկտեմբերին այն վերանվանվեց Հայկական լեգեոն) առաջին անգամ պատերազմական գործողություններին մասնակցեց միայն 1918 թ. սեպտեմբերի 19-ին, Պաղեստինի ճակատում։

Հայկական լեգեոնը Պաղեստինի ճակատի հրամանատար անգլիացի գեներալ Ալենբիի զորքերի կազմում 1918 թ. սեպտեմբերի 19-ին գրոհեց թուրքական դիրքերը Արարայի ճակատամարտում, որտեղ հայ կամավորները քաջարի մարտնչեցին թշնամու դեմ և նպաստեցին թուրքական բանակի վերջնական ջախջախմանը։ Ալենբին իր օրագրում գրել է. «Արևելյան լեգեոնը կամ Հայկական լեգեոնը 1918 թ. սեպտեմբերի 19-ին Պաղեստինի մեծ ճակատամարտի հաղթանակում կարևոր բաժին ունեցավ։ Ես դրանով հպարտ եմ»[65]։

Գեներալ Ալենբիի բանակը, Հայկական լեգեոնի հետ միասին, հետապնդելով թշնամուն, 1918 թ. հոկտեմբերի 20-ին գրավեց Լիբանանը։

Դաշնակիցների և Թուրքիայի միջև Մուդրոսում 1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին կնքված զինադադարի 16-րդ հոդվածի համաձայն թուրքական զորքերը պետք է դուրս բերվեին Կիլիկիայից։ Թուրքական զորքերը նահանջելիս իրենց գենքը և ռազմամթերքը թողնում էին մահմեդական ազգաբնակչությանը[66]։

Այդպիսին էր դրությունը Կիլիկիայում, երբ արհավիրքներից ողջ մնացած մոտ 150 հազար տարագիր կիլիկիահայ գաղթականներ, հույս կապելով «մեծ» դաշնակիցների խոստումներին, Միջագետքի, Սիրիայի ավազուտներից վերադարձան իրենց ավերված օջախները։ Այդ պահին Կիլիկիան մաքրված էր թուրքական զորքերից և գրավված Հայկական լեգեոնի կողմից։ Սակայն Կիլիկիայի վարչությունը մինչև 1919 թ. փետրվարի 7-ը գտնվում էր թուրք պաշտոնյաների ձեռքին, որոնք ունեին 3 հազար նախկին զինվորներից կազմած ժանդարմական զինված գունդ։

Գեղապետ Բրեմոնը ֆրանսիական կառավարության կողմից նշանակվել էր Կիլիկիայի գլխավոր կառավարիչ, որն իր պաշտոնին անցավ 1919 թ. փետրվարին։ Նա առաջին իսկ օրը հայերին սիրաշահելու համար արեց հետևյալ հայտարարությունը. «Մեր ցանկությունն է, որ հայերը տեր դառնան իրենց երկրին... մենք պիտի առաջնորդենք զիրենք, մինչև որ սնոնք աճին, մեծանան ու երբ սկսին ինքնգինքնին կառավարելու գործին մեջ հաջողիլ, այն ատեն մնաք բարով պիտի ըսենք ու հեռանանք»։ Իր խոստումներով Բրեմոնից ետ չէր մնում զորավար Գուրոն, որը շեշտել էր. «Կիլիկիան հայուն դարավոր հայրենիքն է, Կիլիկիան ազատագրվեցավ հայ կամավորներու թափած արյամբ և ուստի Կիլիկիան հայուն պիտի ըլլա»[67]։

---

64 Սարգիս Պողոսյան. Թրքահայ սպայի մը օրագիրը. Բ հատ., Փարիզ, 1947, էջ 133։

65 *Colonel L'Hospitalier*, Historique des Anciens Combattanis Armeniens, 1914—1918, Paris, 1956, p. 41.

66 ՏՀՊ Հայկական ՍՍՀ ԿԳԳԱ, ֆ. 190/բ, 507, գ. 129, թ. 245—261։

67 Տե՛ս Ա. Կեռյան. Սոցիալ-դեմոկրատ-հնչակյան կուսակցությունը և Կիլիկյան ինքնավարության ակտը, Պեյրութ, 1958, էջ 280։

Ֆրանսիական սենատի արտաքին գործերի հանձնաժողովը քննելով Փոքր Ասիայի դրությունը, ընդունեց, որ «Ֆրանսիան դաշնակիցների համաձայնությամբ պետք է ապահովե ճնշված ժողովուրդների ազատությունը և ամենից առաջ Հայաստանի ու Ասորիքի ազատությունը»[68]։

Կիլիկիա վերադարձած հայերը, մեծ հույսեր կապելով ֆրանսիացիների հետ, կուրորեն հավատալով Ֆրանսիայի հովանավորության տակ ինքնավարություն ստեղծելու նրանց կեղծ խոստումներին, կարճ ժամանակում այդ քայքայված, ավերված երկրամասում վերակենդանացրին կյանքը։ Ադանայում սկսեցին լույս տեսնել «Կիլիկիա», «Հայ ձայն», «Պահակ» թերթերը։ Հայ ազգային կուսակցությունները շատ շուտ մոռանալով Հայկական հարցում մեծ պետությունների խաղացած նողկալի դերը, նորից հուսադրվեցին, այս անգամ Կիլիկիայում հայկական պետություն ստեղծելու մասին 1919 թ. առաջին կեսին Ֆրանսիայի ու Անգլիայի տված խոստումներից։

Սակայն հայերի այդ ոգևորությունը երկար չտևեց։ Ֆրանսիայի վարչապետ Բրիանը 1920 թ. մարտի 27-ին կառավարության նիստին շեշտեց, որ «Կիլիկիան շատ հարուստ երկիր մըն է։ Վաղը եթե մենք չլլանք, ո՞վ պիտի ըլլա մեր տեղը։ Եթե տեսնենք, որ մեր տեղը ուրիշն եկած է, այն ատեն պիտի հասկանանք մեր սխալը և պիտի զղջանք...։ Կիլիկիա կը նշանակե բամբակ, որ կը պակսի մեզի, ինչպես նաև շատ մը հարստություններ»[69]։

Հնչակյանների, ռամկավարների և դաշնակցականների ղեկավարները հուսադրվելով իմպերիալիստական Ֆրանսիայի պետական գործիչների «հայանպաստ» ճառերից, միամտորեն հավատացած էին, որ «ազատարար» Ֆրանսիան իրոք պատրաստ է Կիլիկիան վերադարձնելու հայերին։ Այդ հովերով տարված, 1920 թ. օգոստոսի 3-ին Ադանայից արևելք գտնվող Սիհան և Ճիհան գետերի միջև ընկած տարածքում հայկական կուսակցությունները յուրաքանչյուրն առանձին-առանձին «Միջագետքի հանրապետություն» հռչակեցին, իսկ Ադանայում օգոստոսի 4-ին Միհրան Տամատյանի նախագահած Ազգային գերագույն խորհուրդը «Ֆրանսիական հովանավորության տակ ինքնավար Հայաստան հռչակեց»։ Այդ հանրապետություններից երկուսը առաջին իսկ օրը վերացվեցին ֆրանսիական զորամասերի կողմից։ Իսկ Ադանայինն իր գոյության մասին հաստատեց հեռագրով հաղորդել Փարիզ՝ խաղաղության գերագույն խորհրդին, 3-րդ ինտերնացիոնալին, Սովետական Ռուսաստանի կառավարությանը և չեզոք պետություններին։ Ադանայի հանրապետությունն իր գոյության երրորդ օրը՝ օգոստոսի 6-ին, գնդապետ Բրեմոնի զորախմբի կողմից ցրվեց։ Այդ գործողության համար Բրեմոնը թուրքերի կողմից գովեստի արժանացավ։ Սկսված անգլիո-ֆրանսիական սուր հակասությունների պայմաններում Ֆրանսիան հակվեց դեպի Թուրքիան, և Տամատյանի «կառավարությունը» ֆրանսիական իշխանությունների համար պատրվակ դարձավ հայերի դեմ գործելու բացեիրաց։

Քեմալականները, որոնք տակավին էրզրումի (1919 թ. հուլիս-օգոստոս) և Սվազի (1919 թ. սեպտեմբեր) իրենց կոնգրեսներում հռչակել էին ազգային պատերազմ՝ Օսմանյան կայսրության ամբողջականությունը պահպանելու

---

68 «Կայծ», 1918, 14 նոյեմբերի, № 3։

69 Տ՛ս Կարապետ Իզմիրլյան, Հայ ժողովրդի քաղաքական ճակատագիրը, անցյալին և ներկայիս (Քննական տեսություն), Գեյրութ, 1964, էջ 210։

համար, պայքարն սկսեցին Կիլիկիայի ճակատից։ Քեմալականները, շարունակելով երիտթուրքերի ազգայնամոլ, շովինիստական քաղաքականությունը, նշված կոնգրեսներում ծրագրեցին «վճռական պայքար մղել այն բոլոր շարժումների դեմ, որոնց նպատակը կլինի անկախ Հայաստանի ստեղծումը»[70]։

Այդ կոնգրեսներից անմիջապես հետո քեմալականները Կիլիկիայում ակտիվ գործողություններ ծավալեցին։ Այստեղ նրանք իթթիհատականների հետ միասին մահմեդական ազգաբնակչությանը բորբոքում էին հայերի դեմ, նրանց գաղտնի կերպով զինում և ապահովում էին ռազմամթերքով։ «Օրը ցերեկով,— գրել է ականատեսներից մեկը,— քեմալականները զենք ու ռազմամթերք էին բաժանում քաղաքի ու շրջակայքի բնակիչներին, գնդացիրներ առաքում քաղաք, տների պատերի մեջ հրանկանոցներ պատրաստում և, վերջապես, բարիկադներ կառուցում»[71]։ Հայերն այդ մասին ահազանգում էին Ֆրանսիական զինվորական ղեկավարներին, սակայն վերջիններս ոչ մի հակագործողությունների չէին դիմում։ Դա պատահական չէր, Ֆրանսիան ձգտում էր Կիլիկիայի նկատմամբ իրականացնել 1916 թ. Սայքս-Պիկո-Սազոնով համաձայնագրով և 1920 թ. օգոստոսի 10-ին Սևրի պայմանագրով նախատեսված իրավունքները։

Այդ բոլորը վկայում են այն մասին, որ Ֆրանսիան մտել էր Կիլիկիա ոչ թե որպես հայերի իրավունքների պաշտպան, այլ իր տիրապետությունը հաստատելու այնտեղ։ Հայկական լեգեոնի թիվը աստիճանաբար և գաղտնորեն սկսեցին նվազեցնել՝ շրջս գումարտակից մնաց միայն մեկը։ Ի վերջո Հայկական լեգեոնը 1920 թ. սեպտեմբերի 27-ին լուծարքի ենթարկվեց։ Այդ կատարվեց այն ժամանակ, երբ քեմալականները գերազանց ուժերով սկսեցին գրոհել հայերի դիրքերը։ Հայերին ոչինչ չէր մնում անելու, քան քեմալականներին դիմադրել մեն-մենակ։

Հայերի հերոսական դիմադրության փայլուն օրինակներից է քեմալական զորքերի կողմից շրջապատված Հաճբն քաղաքի 8 ամսվա համառ պայքարը։ Հաճբնցիները քեմալականների գերազանց ուժերի դեմ, փորձելով ճեղքել պաշարման օղակը, մի քանի անգամ հակահարձակման անցան և շարդ տվեցին թշնամուն, գրավելով մեծ քանակությամբ պարեն ու ռազմամթերք։ Ութ ամսվա անընդհատ հերոսական պայքարի ընթացքում Հաճբնը դրսից ոչ մի օգնություն չստացավ։ Միակ օգնությունը, որ ուզում էին ցույց տալ, դա հայ կամավորներն էին, նրանց էլ ֆրանսիական իշխանությունները զինաթափ արին և երկրից դուրս հանեցին։ Ի վերջո քեմալականների գերազանց ուժերը երկար, արյունահեղ մարտերից հետո գրավեցին քաղաքը և այն վերածեցին սպանդանոցի։ 10 հազար բնակիչներից կենդանի մնաց ընդամենը 400 մարդ։ Հաճբնը ամայացավ։

Այդպիսի վախճան ունեցավ նաև Մարաշը, որի հայ բնակչությունը կազմում էր 22 հազար մարդ, որից շարդերից փրկվեցին միայն 8 հազարը։ Երբ քաղաքի եկեղեցիներում պատսպարված հայերից մոտ 1500 հոգի, ճեղքելով թշնամու օղակը, շարժվեցին դեպի ֆրանսիական զորքերի դիրքերը՝ փրկու-

---

70 Տե՛ս Ե. Սարգսյան, Ռ. Սահակյան, Հայ ժողովրդի նոր շրջանի պատմության նենգափոխումը թուրք պատմագրության մեջ, Երևան, 1963, էջ 44։

71 Տե՛ս Ռ. Գ. Սահակյան, նշված աշխ., էջ 138—139։

թյուն որոնելու համար, վերջիններս նրանց դիմավորեցին հրացանների համազարկերով, որը հայերից խլեց 400 կյանք[72]։

Հայերը թեմալական զորքերի դեմ հերոսաբար մարտնչում էին պաշարված Ադանայում, Զեյթունում, Սիսում, Քեսաբում և այլ հայաբնակ քաղաքներում և գյուղերում։ Բոլորն էլ ունեցան նույն վախճանը, ինչ որ Հաճընը և Մարաշը։

Կիլիկիահայերի այդ օրհասական պայքարը շարունակվեց մինչև 1921 թ. աշունը։ Հոկտեմբերի 20-ին Անկարայում Ֆրանսիայի և թեմալական Թուրքիայի միջև կնքվեց պայմանագիր, որով վերջ տրվեց պատերազմական գործողություններին Կիլիկիայում և Ֆրանսիան իր զորքերը հեռացրեց Կիլիկիայից։ Անկարայի կառավարությունը դարձավ Կիլիկիայի տեր ու տիրականը։ Ֆրանսիական մոնոպոլիստները, որոնք շահագրգռված էին վերականգնել իրենց նախկին դիրքերը Թուրքիայում և որոնց թելադրանքով էլ ֆրանսիական կառավարությունը Կիլիկիան զիջեց Թուրքիային, փոխարեն թեմալական կառավարությունից ստացավ մի շարք կոնցեսիաներ։

Այսպիսով, այն, ինչ որ ԻԲԲԻհատականներին չհաջողվեց անել Մեծ եղեռնի օրերին կիլիկիահայության նկատմամբ, հինգ տարուց հետո հաջողվեց կատարել նրանց հայաջինջ քաղաքականության հետևողական շարունակողներին՝ թեմալականներին։ Այդ երկրորդ գենոցիդը, որին զոհ գնացին 30 հազարից ավելի կիլիկիահայեր, այս անգամ կատարվեց մեծ պետություններից՝ Ֆրանսիայի թողտվությամբ։ Կիլիկիան ևս դատարկվեց հայությունից։

Թեմալական կառավարությունն իր հայաջինջ քաղաքականությունը շարունակեց թե՛ Անդրկովկասի և թե՛ հունական ճակատներում։ Երբ 1922 թ. սեպտեմբերի 9-ին թեմալական զորքերը ներխուժեցին Զմյուռնիա և ծովափնյա վայրերը, սրի քաշեցին ինչպես հույն, այնպես էլ հայ խաղաղ բնակիչներին։ Նրանցից շատերը՝ կանայք, երեխաներ, ծերեր նետվեցին Զմյուռնիայի նավահանգիստը, որպեսզի մի կերպ ազատվեն։ Հույներով և հայերով լեփ-լեցուն տասնյակ նավեր թեմալականների թնդանոթների համազարկով ջրասույզ եղան։ Մովը ներկվեց անմեղ զոհերի արյունով։

4. ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ՄԱՐՏԵՐԸ

Երիտթուրքերի կողմից կազմակերպված համատարած սպանդի պայմաններում արևմտահայերը, այնուամենայնիվ, երկրի մի շարք շրջաններում անհավասար կռիվ մղեցին թշնամու գերազանց ուժերի դեմ։ Նրանց ինքնապաշտպանության մարտերը մղվում էին առանց ծրագրի, տարբերաբերեն, մեկը մյուսից անջատ։ Հերոսական պայքարի շնորհիվ Վանում, Շատախում, Մուշում, Սասունում, Մուսա լեռան (Ջեբել Մուսա) վրա, Շապին-Կարահիսարում, Ուրֆայում տասնյակ հազարավոր կյանքեր փրկվեցին Թուրքական յաթաղանից։

Հայերի ինքնապաշտպանության ամենանշանակալի դրվագը Վանի հերոսամարտն էր։ Տակավին 1915 թ. փետրվարին Վանի նահանգապետ՝ Ջևդեթ փաշան հայտարարել էր. «Հայերի ու ասորիների հետ մենք հաշիվ տեսանք Ադրբեջանում (խոսքը Իրանական Ադրբեջանի մասին է — խմբ.)։ Վանի հա-

72 Տե՛ս «Պահակ». Լրագիր, Բոստոն, 1920, № 54։